

- Smith R.W. Archaeological Evaluation of Analysis of Ancient Glass // *Advances in Glass Technology*. P. 2. Historical Papers. — N.-Y., 1963. — P. 283—290.
- Szczapowa J.L. Zasady interpretacji analiz składu szkła zabytkowego // *AP*. — 1973. — 28, Z. 1. — S. 15—72.
- Turner W.E.S. Studies in Ancient Glasses and Glass-making Processes. P. 5. Raw Materials and Melting Processes // *JSGS*. — 1956. — 40, № 193. — P. 277—300.
- Turner W.E.S. Ancient Glass and Glass-making // *Proc. of the Chemical Society*. March, 1961. — P. 93—98.
- Turner W.E.S., Rooksby H.P. A Study of the Opalising Agents in Ancient Opal Glasses Throughout Three Thousand Four Hundred Years // *GB*. — 1959. — 32 K, H. 8. — P. 350—361.
- Vandiver Pomela. Glass Technology at the Mid-Second Millenium BC Hurrian Site of Nuzi // *JGS*. — 1983. — 25. — P. 31—37.
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. — N.-Y., 1993.

Одержано 29.1.2007

---

## Л. Крушельницька

### Культура Ноа на землях України

Львів. — 2006. — 160 с., 56 рис., 19 фото,  
резюме німецькою мовою, бібліографія

---

Лариса Крушельницька — авторитетна дослідниця епохи бронзи та ранньої епохи заліза в Україні — у своїй черговій праці спробувала монографічно опрацювати культуру Ноа — відому, хоча дещо й призабуту формацію пізньої бронзи\*, розташовану на заході цієї території. Сліди культури Ноа знаходять також на південно-східних рубежах Польщі. Книжка постала через потребу упорядкування вже ідентифікованих українських матеріалів культури Ноа та оприлюднення неопублікованих матеріалів, нагромаджених під час археологічних розкопок на території Західної України (Українського Прикарпаття), починаючи з кінця 1950-х рр.

У вступі дослідниця зазначила, що наявні джерела порушують цілу низку питань, а їх проблематика є дуже розлогою і включає такі проблеми, як генеза, обшир, який охоплює культуру Ноа, та її зв'язок із суміжними формаціями епох бронзи. На сьогодні ноаські поселення України недостатньо досліджено порівняно з подібними пам'ятками на території Румунії та Молдови, хоч перші сліди цієї культури було ідентифіковано ще в 1930-х рр. У той час Тадеуш Сулімірський виокремив невідомі раніше матеріали, що відрізнялися від ідентифікованих із комарівською культурою. Лариса Кру-

шельницька віддала належне повоєнним досягненням Анни Мелюкової, Галини Смирнової та Едуарда Балагурі, відзначивши їхні найбільші здобутки як у дослідженні стоянок мешканців культури Ноа, так і в інтерпретації результатів цих відкриттів.

Уже багато років поспіль базовою стоянкою культури Ноа визнається поселення в місцевості Магала на Буковині (дослідження Галини Смирнової), матеріали якої дали змогу відтворити вигляд типового поселення та занять його мешканців, а дослідження стратиграфії шарів та аналізу С-14 наблизили вчених до розробки етапів періодизації і хронології культури Ноа. Однак найбільшу кількість джерел для досліджень надав ансамбль поселення (із забудовою помешканнями і господарчими будівлями, в тому числі металургійною майстернею, 10 попелищами, некрополем зі 183 похованнями зі скелетами), ідентифікований Едуардом Балагурі в місцевості Острівець на Прикарпатті. Авторка широко розглянула досягнення не лише українських, а й зарубіжних дослідників у процесі розпізнавання культурних контактів на теренах Північного Причорномор'я, Центральної Наддністрянщини, Українського та Польського Прикарпаття й Молдови в часи, коли там з'явилися представники культури Ноа. На думку більшості центральноєвропейських і східноєвропейських археологів, ця пізньобронзова спільнота відіграла значну роль у розповсюдженні здобутків культур Карпатської улоговини і Причорномор'я (наприклад, окремих

---

\* Пізній період епохи бронзи датується XVII—X/IX ст. до Р. Х.

форм металу чи зразків кераміки), ставши ніби єдиною ланкою між цими теренами.

В окремому розділі «Дослідження» згадано дослідження, якими керувала сама авторка або інші дослідники з львівських археологічних кіл. У 1960-х рр. здійснювалися дослідження на поселенні в Бовшові — невеликій місцевості біля Рогатина, заглопленої після побудови дамби на Гнилій Липі — правій притоці Дністра. Територію поселення було густо заселено, однак багато об'єктів мешканців культури Ноа було знищено пізнішим поселенням. Під час розкопок було відкрито два попелища, наземний будинок, господарчі ями і два поховання. Разом з детальним описом цих об'єктів було зроблено скрупульозний типологічний та культурологічний аналіз отриманих джерел. Слід зазначити, що з цієї місцевості походить унікальна знахідка — кістяний псалій типу Боріяш. На цікавий матеріал натрапили Лариса Крушельницька і Микола Бандрівський у місцевості Чортівцеві у 1985 р. На думку дослідників, тут мало існувати поселення, закладене представниками культури Ноа, які просувалися у верхів'я Дністра. Тут було відкрито попелище з потужним укріпленням із дерев'яних стовпів і горизонтальних дранок, сліди наземної будівлі та яму, заповнену кістками тварин. Трохи далі, на південний схід, на правому березі Дністра (Покуття), було знайдено поселення в місцевості Стецівка. У середині 1980-х рр. Дмитро Павлів відкрив тут житлові будівлі (зокрема, кухонну піч), релікти металургійної печі та велику кількість рухомого матеріалу, зокрема кістяне ткацьке приладдя, форми для відливання, бронзові серпи та чекан угорського типу.

Незвичайна знахідка походить із місцевості Чернокінці, розташованої між Збручем і Серетом на висоті Чорткова. В 1977 р. Л. Крушельницька в невеликому котловані, розташованому на вершині пагорбка, знайшла досить велику кількість спаленого дерева, яке виявилось реліктом великого гробівця розмірами 3,3×0,6 м і з орієнтацією південний захід—північний схід (SW—NE). Дослідниця зауважила про «довбані» балки та форму об'єкта у вигляді човна. Збереглася не лише підлога гробівця, а й частково його віко, що в перетині мало вигляд напіварки, руйнація якої могла статися під час пожежі. З інших знахідок слід виділити обвуглені потужні стовпи — тип скелета, що утримував конструкцію, поперечні балки, що, на думку дослідниці, слугували для транспортування скрині-човна, а також скупчення попелу, перепаленої глини і великих каменів. У гробівці знайдено 40 дуже перепалених людських кісток та невелику кількість дрібних уламків кераміки, ідентифікованої з керамічним шаром людності культури Ноа. На думку авторки, цей

загадковий об'єкт серед сепулькральних стоянок культури Ноа є абсолютним винятком.

У контексті представлених матеріалів із поселення Чернокінці слід розглянути іншу культурну атрибуцію та датування цієї знахідки. Досліджено порівняно невеликий простір і не виключено, що наповнення, яке відповідає часу закладення гробівця, могло опинитися поза його межами. Лариса Крушельницька зазначила, що в стіні викопу було локалізовано кераміку з ранньої епохи заліза, а в межах цього пункту (поблизу гробівця) відкрито ями того самого часу. Звичай складання людських решток у дерев'яних конструкціях (а також у скринях із дранки) був поширений у кочовиків євроазійського походження, наприклад у скитській культурі в ранню епоху заліза. На теренах Західного Поділля, де локалізовано стоянку, зафіксовано звичай спалювання померлих і могильних конструкцій у місці самого поховання, а також насипання пагорбів над попелищами і застосування під час розпланування простору над насипами великої кількості каміння. Гробівець у місцевості Чернокінці, розміщений на вершині пагорбка, може бути інтерпретовано як субститут кургану. Всі наведені дані дають змогу припустити, що це поселення є сепулькральною стоянкою скитської західноподільської групи, яка постала в ранню епоху заліза на терені давнього поселення культури Ноа. Можливо, саме цим можна пояснити знахідки в попелищах конструкції ноаської кераміки, з якої лише перепалена миска нагадує екземпляр ранньої епохи заліза. Ймовірно, таку реінтерпретацію цієї стоянки авторка може не сприйняти, але вона можлива. Слід зауважити, що зазначений гробівець нагадує великі дерев'яні саркофаги з Люблінщини, які в ранню епоху заліза спалювали разом із померлими (Люблін-Якубовіце-Муроване) або після вкладання до них спалених людських решток (Крупи). Поява таких характерних фунеральних звичаїв на територіях, опанованих лужицькою стихією, має безсумнівне східне походження, і її можна пов'язати з пересуванням людності західно-подільської групи в західному напрямку.

Інші стоянки, ототожені дослідницею з поселенням людності культури Ноа, походять із місцевості Городниця і Лоїв. Особливу увагу привертає останнє поселення, розташоване біля підніжжя Карпат, де мешкали видобувачі солі. Тут було знайдено велике вогнище і значну кількість крихкої кераміки, що слугувала для випарювання солі. Посуд — переважно з широким отвором — носив сліди деформації вогнем (на думку дослідниці, він міг бути одноразовим).

З найновіших архівних відкриттів поселень людності культури Ноа Л. Крушельницька роз-

глянула стоянки у поселеннях Воля, Козлів, Грицівці та Заліски, де виявлено наземні будівлі, господарчі ями та попелища.

У ліцензованій праці широко розглянуто проблему ареалу розселення представників культури Ноа. Авторка дослідження не погоджується із поглядами, згідно з якими його найвіддаленіші кордони в північному напрямку сягали центральної і частково верхньої Наддністрянщини, а також Волині, верхів'їв Дністра до півніжжя Карпат. На думку дослідниці, у східному напрямку людність Ноа не перетнула р. Збруч, де міцним заборолом мало стати поселення «протобілогрудівсько-чорноліське», яке в окресі Ноа бурхливо розвивалося на врожайних ґрунтах між центральним Дністром і Бугом. Згідно з дотеперішніми дослідженнями, радіус дії мандрівок і розселення людності культури Ноа на територіях України не є, зрештою, остаточно розв'язаною, подібно до того як і переваги осадництва. Ідентифіковані на цей час поселення займали південні схили незначних підвищень, розташовані поблизу водних джерел. У поселеннях домінувало наземне будівництво. Лариса Крушельницька навела приклади будівель, конструкція яких складалася з тонких стовпців, переплетених прутами й обліплених з двох боків глиною. Це були типові ліплянки з прямокутною основою, в яких інколи всередині було місце для вогню — відкритого вогнища або кухонної печі. Значно рідше на поселеннях ідентифіковано напівземлянки, що, можливо, були найдавнішими формами житлових будівель представників культури Ноа. Однак багато подібних об'єктів могли виконувати господарчі функції. Ці ями, дуже подібні за виглядом і розмірами, часто мали обпалені стіни, а в деяких із них відзначено наявність великої кількості кісток тварин.

Особливим елементом інфраструктури поселень були попелища — місця, де на значній поверхні лежав грубий шар попелу. Ці загадкові об'єкти, появу яких не можна пояснити ліквідацією якихось дерев'яних наземних будівель, були характерними для східноєвропейської людності епохи бронзи і ранньої епохи заліза. Авторка згадала про спроби виділення групи «попелищних культур», залучивши багату бібліографію до проблеми культивованого повсюди звичаю нагромадження великої кількості попелу в одному місці. Це явище, як правило, пов'язували з господарською або кульговою діяльністю. Можливо, мешканці поселень створювали такі попелища, очищаючи їх на своїх господарствах і зносячи попіл в одне місце, реалізуючи у такий спосіб культ домашнього вогнища. Попелища могли бути тогочасними святинами, місцем принесення жертв, на

що може вказувати наявність в них кісток тварин і навіть людей. Дослідниця зазначила про більш практичне застосування попелу — для обробки шкір і прання. Однак у питанні генези попелищ Лариса Крушельницька не займає однозначної позиції.

Дуже скромно репрезентовано розділ, присвячений цвинтарям і похованням людності культури Ноа. Дослідниця стисло розглянула головні риси обряду, нагадуючи про відкриття, які здійснив Едуард Балагурі на великому цвинтарі в місцевості Острівець. На жаль, Лариса Крушельницька не спробувала інтерпретувати символічний зміст цих поховань, а єдиним зв'язком із сакральною сферою є твердження, що зібгана поза покійника не була пов'язана з поклонінням, а ймовірно, була подібною до пози дитини в лоні матері. Не зроблено також спроб інтерпретації знахідок вохри та кісток тварин у похованнях. Натомість багато уваги приділено аналогіям у цьому обряді з сабатинівською та зрубною культурами. Авторка вважає, що поховання з різними характеристиками (наприклад, у кам'яних скринях) належали представникам, які прибули з-поза меж території культури Ноа. Однак не можна стверджувати, що це були представники зрубної культури, можливо, одиничні прибульці, чоловіки, які опинилися тут випадково, наприклад «... під час війни, випасання худоби, діяльності обміну» (с. 101). Дослідниця припускає можливість переміщення на захід цілих родин і груп загального поселення, однак такі припущення не підтверджено антропологічними дослідженнями.

У розділі «Матеріали» широко розглянуто рухомі джерела, залишені представниками культури Ноа на території України. Авторка традиційно поділила кераміку на кухонне начиння і столове, здійснивши їх типологізацію на основі функціональних критеріїв. Ця кераміка легко розпізнається, оскільки вона стилістично однорідна. Л. Крушельницька звернула увагу на характерну форму — двовухі вази, притаманні для культури Ноа. Значну увагу приділено предметам з кістки та рогу різноманітного призначення, зокрема для обробки шкіри. Особливе місце у збірці кістяних виробів людності культури Ноа займали побічніці (псалії) — досить рідкісні елементи кінської вузди. На думку авторки дослідження, з черепів коней виробляли музичні інструменти, а з інших кісток — так звані лижви — прилади, що слугували для обробки шкіри. Дуже детально в дослідженні розглянуто джерела, що стосуються металургії — форми для лиття та самі вироби, а також імпорту й запозичення. У створенні деяких зразків зброї у ноаському металургійному виробництві Лариса Крушельницька вели-

кого значення надає красноаяцькому осередку сабатинівської культури.

Рецензована праця завершується розділом «Як і коли культура Ноа з'явилася в Україні». Спираючись на думки багатьох дослідників, Л. Крушельницька представила власну концепцію щодо проблеми генези культури Ноа та її існування. Авторка зауважила, що вже наприкінці побутування комарівської культури на теренах над Прутом і Дністром з'явилися перші групи з певними рисами ноаського стилю. Цей «ноалізований стиль» пізніше поширився на північ і відбився, наприклад, у кераміці так званої білопотоцької групи чи в кераміці першого горизонту поселення Магала. Велике значення у творенні культури Ноа на теренах України могли мати культура Монтеору, багатоваликова культура чи степові культури. Ініціація культури Ноа могла відбутися вже в XIV ст. до Р. Х., а її повний період існування сягав XII ст. до Р. Х. (і навіть довше). Лариса Крушельницька акцентувала увагу на потужних зв'язках культури Ноа на землях України з територією сабатинівської культури, найбільше з двома її металургійними осередками — красноаяцьким і дремайлівським. Проте деякі імпорти вказують на єдність із металургійними центрами Карпатської улоговини горизонту Форро і Опалій. На думку дослідниці, існування таких зв'язків підтверджують наведені хронологічні межі, в яких розвивалася культура Ноа.

Не викликає сумніву, що рецензована праця впорядкує та значно збагатить ситуацію з виокремлення культури Ноа на теренах України, а для автора стане важливим пунктом у науковому доробку. З обов'язку рецензента слід вказати на деякі огріхи праці. Передусім слід звернути увагу на факт, що це — чергова праця про культуру як колекцію предметів, хоч і

надзвичайно ретельно інтерпретованих (із залученням численних аналогій і поглядів на цю тему), але у відриві від прадавньої реальності, від людей, які ці предмети виробляли й використовували. На нашу думку, в монографічному осягненні культури Ноа в Україні особливе місце мали б посісти проблеми господарські, відтворення діяльності мешканців поселень та проблематика духовної культури.

Книгу написано дуже доступною мовою, тому студії над нею, навіть для особи, яка погано знає українську мову, є приємністю. Книгу видано дуже ошатно, ілюстрації зроблено на високому рівні. Напевно, ця праця стане в пригоді дослідникам епохи бронзи Східної Європи.

Багато зауважень є до коректорської роботи. Обминемо такі дрібні помилки, як невідповідність фотографії 19 та посилання в тексті (с. 62), відсутність бібліографічного опису до деяких бібліографічних посилань у тексті (с. 142, 152) чи «зміна у статі» дослідниці Алікс Гочстетр (Alix Hochstetter) (с. 146). Занадто багато помилок допущено у списку літератури іноземних джерел (близько 20 помилок на 3,5 стор.). Ці помилки не можна трактувати як випадкові літери (зокрема, фонетичний запис деяких німецьких виразів), вони є очевидним результатом браку ретельної коректури. Це слід виправити, оскільки цінна змістовна праця завжди багато втрачає, коли потрапляє до читача з численними прикрими недоліками.

*Е.М. КЛОСІНСЬКА*

*Інститут археології*

*Університету імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні*

*Переклад Ігоря НАБИТОВИЧА*

*Одержано 31.05.2007*